

**MASHRAB IJODINING TASAVVUF SHE'RIYATIGA MANSUBLIGI
MASALASI**

Barotov Bahodir

Osiyo xalqaro universiteti magistri

Аннотация: В данной научной статье всесторонне анализируется проблема органической взаимосвязи творчества Боборахима Машраба — одного из крупнейших представителей узбекской литературы XVII–XVIII веков — с суфийской поэзией. Раскрывается художественно-философская сущность поэтического наследия Машраба, суфийские идеи, система символических образов, концепция божественной любви, а также соотношение категорий шариат – тарикат – хакикат на основе последовательного научного подхода. В ходе исследования обосновывается односторонность трактовки творчества Машраба исключительно как религиозной поэзии либо как проявления абсолютного бунтарства. Показано, что в его произведениях суфизм гармонично сочетается с социальной критикой, идеями личной свободы, духовного протеста и индивидуального поэтического мышления. В статье на основе научных аргументов анализируется отношение Машраба к традициям суфийской поэзии, степень их продолжения и те аспекты, в которых поэт предлагает новое художественное осмысление.

Ключевые слова: ашраб, суфийская поэзия, божественная любовь, каландарство, дервишество, символ и аллегория, шариат и хакикат, суфийское мышление, совершенный человек, поэтическая индивидуальность.

Annotation: This scientific article comprehensively analyzes the issue of the organic connection between the works of Boborahim Mashrab, one of the prominent representatives of Uzbek literature of the 17th–18th centuries, and Sufi poetry. The artistic and philosophical essence of Mashrab's poetic heritage, the Sufi ideas reflected in his works, the system of symbolic images, the concept of divine love, and the relationship between Sharia – Tariqa – Haqiqa are examined based on a consistent scientific approach.

The research substantiates that interpreting Mashrab's творчество solely as purely religious poetry or as absolute rebellious literature is one-sided. It demonstrates that alongside Sufism, his works harmoniously combine social criticism, personal freedom, spiritual rebellion, and individual poetic thinking. The article also analyzes Mashrab's attitude toward the traditions of Sufi poetry, the extent to which he continued them, and the aspects in which he presented new artistic interpretations, supported by scientific evidence.

Keywords: Mashrab, Sufi poetry, divine love, Qalandarism, dervish tradition, symbolism and allegory, Sharia and Haqiqa, Sufi thinking, the perfect human, poetic individuality.

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada XVII–XVIII asr o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi Boborahim Mashrab ijodining tasavvuf she‘riyati bilan uzviy bog‘liqligi masalasi keng qamrovda tahlil qilinadi. Mashrab she‘riy merosining badiiy-falsafiy mohiyati, undagi tasavvufiy g‘oyalar, ramziy obrazlar tizimi, ilohiy ishq konsepsiyasi hamda shariat–tariqat–haqiqat munosabatlari izchil ilmiy yondashuv asosida yoritiladi. Tadqiqot davomida Mashrab ijodini faqat sof diniy she‘riyat yoki mutlaq isyonkor adabiyot sifatida talqin qilish biryoqlama ekanligi asoslanadi. Shoir asarlarida tasavvuf bilan bir qatorda ijtimoiy tanqid, shaxs erkinligi, ruhiy isyon va individual poetik tafakkur uyg‘unlashgani ko‘rsatib beriladi. Maqolada Mashrabning tasavvuf she‘riyati an‘analariga munosabati, ularni qay darajada davom ettirgani va qaysi jihatlarida yangicha badiiy talqin qilgani ilmiy dalillar asosida tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Mashrab, tasavvuf she‘riyati, ilohiy ishq, qalandarlik, darveshlik, ramz va majoz, shariat va haqiqat, sufiyona tafakkur, komil inson, poetik individuallik.

KIRISH

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida tasavvuf she‘riyati alohida estetik va falsafiy hodisa sifatida shakllanib, asrlar davomida badiiy tafakkur rivojiga kuchli ta’sir ko‘rsatib kelgan. Ahmad Yassaviydan boshlab Alisher Navoiygacha bo‘lgan adabiy jarayonda tasavvuf nafaqat diniy-falsafiy ta’limot, balki badiiy tafakkurning muhim manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Tasavvuf she‘riyati orqali insonning ichki olami, ruhiy poklanish jarayoni, ilohiy haqiqatni anglash yo‘llari badiiy timsollar vositasida ifodalangan. Ana shu uzluksiz an‘ananing keyingi bosqichlaridan biri Boborahim Mashrab ijodi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Mashrab shaxsi va ijodi atrofida tarixiy manbalarda ham, adabiyotshunoslik tadqiqotlarida ham turli, ba’zan qarama-qarshi fikrlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar uni mutlaq tasavvuf shoiri sifatida baholagan bo‘lsalar, boshqalar Mashrabni qalandarona ruhdagi isyonkor shoir, diniy qoidalarni inkor etuvchi shaxs sifatida talqin qiladilar. Bu qarashlarning xilma-xilligi Mashrab ijodining tasavvuf she‘riyatiga mansubligi masalasini chuqur va xolis ilmiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mashrab yashagan davr ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy jihatdan murakkab bo‘lib, rasmiy diniy doiralar ta’siri kuchaygan, jamiyatda mutaassiblik unsurlari mavjud bo‘lgan bir sharoitda shoirning erkin fikrli, tanqidiy va isyonkor ruhdagi she‘rlari alohida ahamiyat kasb etadi. Uning asarlarida ilohiy ishq, Haq bilan visol, nafsni yengish, dunyo lazzatlaridan kechish kabi an‘anaviy tasavvufiy g‘oyalar bilan bir qatorda riyo, soxta taqvo va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi keskin munosabat ifodalanadi. Shu bois Mashrab ijodini faqat tasavvuf doirasida yoki faqat ijtimoiy isyon sifatida talqin qilish to‘liq ilmiy xulosaga olib kelmaydi.

ASOSIY QISM

Mashrab ijodining tasavvuf she‘riyatiga mansubligini aniqlashda, avvalo, tasavvufning asosiy tushunchalari va poetik belgilariga murojaat qilish zarur. Tasavvuf she‘riyatida ishq markaziy tushuncha hisoblanadi va u ko‘pincha majoziy hamda ilohiy qatlamlarda talqin etiladi. Mashrab she‘rlarida ishq nafaqat ilohiy Haqqa intilish, balki shaxsiy erkinlik va ruhiy ozodlik timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Uning g‘azallarida oshiq obrazi jamiyatning

tashqi qoidalariga sig‘maydigan, lekin ichki haqiqatga sodiq shaxs sifatida tasvirlanadi. Bu hol Mashrab ishq konsepsiyasining tasavvufiy ildizlarga ega ekanini ko‘rsatadi¹⁰.

Mashrabning tasavvufiy qarashlari qalandarlik ruhida ayniqsa yorqin namoyon bo‘ladi. Qalandarlik tasavvuf ichidagi erkin yo‘nalishlardan biri bo‘lib, u tashqi rasm-rusumlarni rad etish, ichki poklik va samimiyatni ustuvor qo‘yish bilan tavsiflanadi. Mashrab o‘z she‘rlarida zohidlikni, rasmiy taqvonni tanqid qilib, riyo va manmanlikni keskin qoralaydi. Bu yondashuv tasavvufning botiniy mohiyatiga mos keladi, chunki tasavvufda asosiy maqsad tashqi ibodat shakllari emas, balki qalb pokligi va Haq bilan ruhiy bog‘lanishdir.

Shoir ijodida shariat va haqiqat munosabati masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Ayrim baytlarda shariat qoidalariga nisbatan keskin ohang sezilgandek bo‘lsa-da, mazmunan u shariatni inkor etish emas, balki uning asl maqsadini eslatish sifatida talqin etiladi. Tasavvuf ta’limotida shariat, tariqat va haqiqat bosqichlari o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida qoraladi. Mashrab ana shu bosqichlarning ichki mazmunini ochishga intiladi va rasmiylikdan ko‘ra ma’naviy mohiyatni ustun qo‘yadi.

Mashrab she‘riyatida ramziy obrazlar tizimi ham tasavvufiy xususiyatga ega. May, mayxona, soqiy, yor, darvesh, yo‘l, safar kabi an’anaviy tasavvufiy ramzlar shoir asarlarida faol qo‘llanadi. Ushbu ramzlar orqali ilohiy ishq, ruhiy mastlik, o‘zlikdan kechish va Haq bilan visol holati ifodalanadi. Biroq Mashrab bu ramzlardan foydalanishda o‘ziga xos erkinlikni namoyon etadi, ularni ba’zan ijtimoiy tanqid vositasiga aylantiradi. Natijada tasavvufiy ramzlar nafaqat mistik tajribani, balki zamon muammolarini ham yorituvchi badiiy vositaga aylanadi.

Mashrab ijodining tasavvuf she‘riyati bilan bog‘liqligi uning hayot tarzi bilan ham uzviy aloqador. Manbalarda uning darveshona hayot kechirganligi, turli hududlarni kezib, ruhiy kamolot izlagani qayd etiladi. Bu hol tasavvufdagi suluk an’analariga mos keladi. Shoirning fojiali qatl etilishi esa uning erkin fikri va tasavvufiy qarashlari rasmiy diniy doiralar bilan ziddiyatga kirganini ko‘rsatadi¹¹. Mashrab she‘riyatida inson konsepsiyasi alohida e’tiborga loyiq. Shoir insonni ilohiy mohiyatga ega mavjudot sifatida ulug‘laydi va uni qo‘rquv orqali emas, balki ishq va ma’rifat orqali kamolotga yetishga chorlaydi. Bu g‘oya tasavvufdagi komil inson ta’limoti bilan bevosita bog‘liqdir. Mashrab nazarida haqiqiy erkinlik insonning ichki olamida, qalb pokligida va Haqni o‘z vujudida his etishidir.

Adabiyotshunoslikda Mashrab ijodining tasavvufiyligi masalasida turli yondashuvlar mavjud. Ba’zi tadqiqotchilar uning keskin, paradoksal baytlarini asos qilib, shoirni tasavvufdan yiroq deb baholashga urinadilar. Biroq tasavvuf she‘riyatida paradoks, shoklovchi ifoda va zohiriy ziddiklar keng qo‘llanilishini inobatga olsak, bunday baytlar tasavvufiy poetikaning ichki qonuniyatlariga mos keladi. Shuning uchun Mashrab ijodini baholashda tasavvufiy matnlarni talqin qilishning maxsus metodologiyasidan foydalanish zarur.

¹⁰ Komilov N. **Tasavvuf va adabiyot.** – Toshkent.

¹¹ Mashrab. **Devon.** – Toshkent.

Mashrabni Yassaviy, Navoiy va boshqa tasavvuf shoirlari bilan qiyosiy tahlil qilish uning anʼanadagi oʻrnini yanada aniqroq koʻrsatadi. Mashrab bu anʼanani bevosita takrorlamaydi, balki xalqona til, keskin obrazlar, kuchli hissiylik va isyonkor ruh bilan boyitadi. Natijada tasavvuf sheʼriyati yangi estetik ohang kasb etadi va kengroq ijtimoiy qatlamlarga yaqinlashadi. Bu jarayon tasavvufiy gʻoyaning xalqona ifoda shakllarida yashovchanligini taʼminlaydi.

Mashrab sheʼriyatida ishq tushunchasi koʻp qatlamli maʼnoga ega boʻlib, u oddiy lirik tuygʻu darajasidan chiqib, ontologik va gnoseologik mazmun kasb etadi. Tasavvuf anʼanasida ishq Haqqa yetishishning eng oliy yoʻli sifatida talqin etilgan boʻlsa, Mashrab bu konsepsiyani yanada keskin va dramatik ruhda ifodalaydi. Uning sheʼrlarida oshiq obrazi nafaqat maʼshuqqa intiluvchi shaxs, balki oʻz “men”idan voz kechishga tayyor boʻlgan, ichki kurashlarni boshdan kechirayotgan ruhiy sayyoh sifatida gavdalanadi. Bunday talqin tasavvufdagi fanolik va baqolik gʻoyalari bilan uygʻunlashadi, yaʼni shaxsning oʻzligini yengib, ilohiy haqiqat bilan uygʻunlashuvi jarayoni badiiy timsollar orqali ochiladi. Mashrab ijodida qalandarlik ruhining kuchli sezilishi uning tasavvufiy dunyoqarashini anglashda muhim metodologik kalit vazifasini bajaradi. Qalandarlik tarixan tasavvuf ichidagi norasmiy, erkin va baʼzan ijtimoiy meʼyorlarga zid koʻrinuvchi yoʻnalish sifatida shakllangan boʻlib, unda tashqi ibodat shakllaridan koʻra ichki halollik va samimiyat ustuvor sanaladi. Mashrab sheʼrlarida zohid, riyokor, manman mutaassib obrazlarining tanqidiy talqini aynan shu qalandarona ruh bilan izohlanadi. Shoir rasmiy taqvonni inkor etayotgandek koʻrinsa-da, aslida u ibodatning tashqi koʻrinishlari bilan cheklanib qolgan, maʼnaviy mohiyatdan yiroqlashgan diniy amaliyotni fosh etadi. Bu esa tasavvufning botiniy haqiqatga yoʻnaltirilgan asosiy tamoyiliga mos keladi¹².

Mashrab sheʼriyatida shariat, tariqat va haqiqat oʻrtasidagi murakkab munosabat badiiy talqin topadi. Tasavvuf taʼlimotida shariat — tashqi tartib, tariqat — ruhiy tarbiya yoʻli, haqiqat esa ilohiy idrok darajasi sifatida qaraladi. Mashrab ayrim baytlarida shariat qoidalariga nisbatan keskin ohangni qoʻllagan boʻlsa-da, mazmuniy jihatdan u shariatni inkor etmaydi, balki uni maqsad emas, vosita sifatida talqin qiladi. Shoirning eʼtirozi koʻproq riyo va manfaatparastlikka qarshi qaratilgan boʻlib, bu tasavvuf mutafakkirlarining “zohir” va “botin” oʻrtasidagi tafovut haqidagi qarashlari bilan uygʻunlashadi. Shunday qilib, Mashrab ijodida shariat va haqiqat oʻrtasidagi ziddiyat emas, balki ularning notoʻgʻri talqin qilinishiga qarshi badiiy munosabat ustuvorlik qiladi.

Mashrabning poetik tizimida ramziy obrazlar alohida semantik yuklamaga ega. May, mayxona, soqiy, mastlik, yoʻl, safar, yor, darvesh kabi timsollar tasavvuf sheʼriyatining anʼanaviy kodlari sifatida xizmat qiladi. Tasavvufda may ilohiy ishq mastligini, mayxona ruhiy tajriba makonini, soqiy esa maʼrifat manbaini anglatadi. Mashrab ushbu ramzlarni saqlagan holda, ularni yanada dramatik va hissiy ranglar bilan boyitadi. Natijada ramzlar faqat mistik tajribani emas, balki shoirning zamonasidagi ijtimoiy ziddiyatlarni ham ifodalovchi koʻp maʼnoli badiiy vositaga aylanadi. Bu hol tasavvufiy poetikaning Mashrab ijodida statik emas, balki dinamik va ijodiy rivojlanganini koʻrsatadi. Mashrab ijodining

¹² Komilov N. **Tasavvuf va adabiyot.** – Toshkent.

tasavvufiy tabiatini anglashda uning til va uslub xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shoir mumtoz adabiyotdagi murakkab, balandparvoz uslubdan ko‘ra, xalqona va sodda ifodaga yaqinlashadi. Bu esa tasavvufiy g‘oyalarni kengroq auditoriyaga yetkazish imkonini beradi. Tasavvuf tarixida ko‘plab mutasavviflar o‘z ta’limotlarini muridlar va keng jamoa tushunadigan tilda bayon etishga intilganlari ma’lum. Mashrabning xalqona ohangi ana shu an’ananing davomidir, biroq unda hissiy keskinlik va ochiq tanqid unsurlari kuchliroq seziladi¹³.

Shoir ijodida inson konsepsiyasi tasavvufdagi komil inson g‘oyasi bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etiladi. Mashrab nazarida inson qo‘rquv va jazodan emas, balki ishq va ma’rifatdan kelib chiqib kamolot sari intilishi lozim. Inson qalbi ilohiy haqiqatni qabul qilishga qodir makon sifatida tasvirlanadi. Bu yondashuv tasavvuf antropologiyasining asosiy tamoyillaridan biri — insonni “kichik olam” sifatida talqin etish bilan uyg‘unlashadi. Shu bilan birga, Mashrab insonning ichki erkinligini ijtimoiy me’yorlardan ustun qo‘yadi, bu esa uning poetikasida ruhiy isyon va individuallikning kuchli ekanini ko‘rsatadi.

Mashrab ijodining tasavvufiyligi masalasida bahslarning mavjudligi ham bejiz emas. Uning ayrim baytlarida paradoksal, hatto zohiriy ma’noda diniy me’yorlarga zid ko‘rinuvchi ifodalar uchraydi. Biroq tasavvuf poetikasida bunday “shathiyot” uslubi keng tarqalgan bo‘lib, u orqali mutasavvif o‘zining ruhiy holatini keskin va ta’sirchan tarzda ifodalaydi. Halloj, Bistomiy kabi mutasavviflar tajribasida ham shunga o‘xshash ifodalar kuzatiladi. Shu sababli Mashrab she’rlaridagi keskin baytlarni tarixiy-tasavvufiy kontekstdan uzib talqin qilish ilmiy xatolarga olib kelishi mumkin.

Mashrabning tasavvuf she’riyati an’anasidagi o‘rni qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan ham muhimdir. Yassaviy hikmatlarida didaktik ruh ustun bo‘lsa, Navoiyda tasavvuf falsafiy-estetik mukammallikka ko‘tariladi. Mashrab esa bu an’anani hissiy dramatism, individual kechinma va ijtimoiy tanqid bilan boyitadi. Natijada tasavvuf she’riyati yanada jonli, hayotiy va ba’zan keskin ohang kasb etadi. Bu jarayon tasavvuf g‘oyalarining tarixiy sharoitga moslashuvchanligini ko‘rsatadi.

Mashrab ijodida zamon va shaxs munosabati ham tasavvufiy talqin bilan uzviy bog‘liq. Shoir o‘z davridagi ijtimoiy adolatsizlik, riyo va mutaassiblikni tanqid qilish orqali tasavvufning axloqiy mezonlarini ilgari suradi. Tasavvufda adolat, poklik va samimiyat asosiy qadriyatlar sifatida qaraladi. Mashrab ana shu qadriyatlarni badiiy obrazlar orqali jonlantirib, o‘quvchini ichki o‘zgarishga chorlaydi. Shunday qilib, uning she’riyati nafaqat mistik tajriba ifodasi, balki axloqiy-falsafiy pozitsiya hamdir¹⁴.

Umuman olganda, Mashrab ijodi tasavvuf she’riyatining barcha asosiy komponentlarini — ilohiy ishq konsepsiyasi, ramziy til, ruhiy sayr motivi, komil inson g‘oyasi, zohir va botin qarama-qarshiligi, qalandarona erkinlik ruhini o‘zida mujassam etadi. Biroq shoir bu unsurlarni tayyor qolip sifatida emas, balki shaxsiy tajriba va tarixiy sharoit prizmasida qayta talqin qiladi. Natijada Mashrab she’riyati tasavvufiy an’ananing davomchisi bo‘lish bilan birga, uning ichki imkoniyatlarini kengaytirgan, yangi estetik va ma’naviy ufqlarni ochgan badiiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

¹³ Fitrat A. **O‘zbek adabiyoti namunalari**. – Toshkent.

¹⁴ Komilov N. **Tasavvuf va adabiyot**. – Toshkent.

XULOSA

Mashrab ijodining tasavvuf she’riyatiga mansubligi masalasi ko‘p qirrali va murakkab bo‘lib, uni faqat bitta mezon asosida hal etish mumkin emas. Shoir asarlarida tasavvufning asosiy g‘oyalari — ilohiy ishq, ruhiy kamolot, qalb pokligi va Haq bilan visol intilishi yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, Mashrab tasavvufiy an’anani ijodiy qayta talqin qilib, unga ijtimoiy tanqid, shaxsiy erkinlik va poetik isyon unsurlarini olib kiradi. Bu hol uning ijodini tasavvuf she’riyatining muhim va o‘ziga xos bosqichi sifatida baholash imkonini beradi. Demak, Mashrabni tasavvuf she’riyatidan butunlay ajratish ham, uni faqat sof sufiy shoir sifatida talqin qilish ham ilmiy jihatdan yetarli emas. Uning ijodi tasavvufiy tafakkur va badiiy individuallikning yuksak sintezini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mashrab. Devon. Toshkent.
2. Navoiy A. Asarlar to‘plami. Toshkent.
3. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent.
4. Fitrat A. O‘zbek adabiyoti namunalari. Toshkent.
5. Komilov N. Tasavvuf va adabiyot. Toshkent.